

بررسی معماری فضای تفکر بر اساس دیدگاه اسلامی

(ارائه روش ارزیابی آثار معماری موجود با توجه به دیدگاه اسلامی، نمونه موردی:
کتابخانه ملی ایران) ^۱

آرش پسران^۱؛ سها پورمحمد^۲

چکیده

با رشد سریع شهرها و طبعاً مشکلات متنوع در نقاط مختلف دنیا، انسان هرچه سریع تر به سوی دغدغه‌های کاری و سردرگمی‌های اندیشه سوق پیدا می‌کند. سؤالی که در اینجا مطرح است بر می‌گردد به اینکه منبع اندیشه و روش صحیح اندیشیدن چیست؟ چگونه می‌توان فضاهای معماری را با توجه به معیار "تفکربرانگیزی"، خلق و مورد ارزیابی قرار داد؟ **هدف:** با توجه به ارتباط مهم تولید یک فضای معماری و اندیشیدن، اهمیت اندیشیدن، مبانی اعتقادی و فکری مردم و لزوم تداعی این مفهوم در زندگی، هدف بر مبنای بررسی تأثیر و چگونگی این مبانی در فضاهای معماری می‌باشد. در عین حال معماری محیط انسانی، یک عامل مهم تعیین کننده عکس‌العمل‌های روانی افراد است و می‌توان به کمک آن اشخاص را به سوی هدف خاص تفکر هدایت کرد. **روش:** پژوهش حاضر توصیفی-تحلیلی است، و از دو بخش عمده تشکیل می‌گردد: ابتدا شاخصه‌های تفکرمندی از دیدگاه قرآن از طریق کنکاش در منابع اسنادی و اینترنتی استخراج می‌گردند. و سپس با تحلیل و استنتاج شاخصه‌ها، مصداق‌های معماری تدوین، و در نهایت مصداق‌ها و آیتم‌ها در نمونه موردی مورد بررسی قرار می‌گیرند. **یافته‌ها:** اصول تئوریک موجود در مبانی قرآنی فارغ از محدودیت‌های زمان و مکان است در حالی که استفاده کالبدی مناسب از آنها منوط به توانایی‌های معمار می‌باشد. **نتیجه‌گیری:** به طور کلی در این پژوهش سعی شده با استخراج مفاهیمی در رابطه با تفکر از آموزه‌های قرآنی، اصولی برای طراحی معماری و نیز طراحی فضاهای تفکر برانگیز ارائه گردد. این اصول جهت استفاده برای هر دو جنبه خلق فضای اندیشه برانگیز و یا ارزیابی یک فضا و مقایسه چند فضا از جهت میزان تفکربرانگیز بودن، قابل استفاده است.

واژگان کلیدی: تفکر، اندیشه قرآنی، معماری تفکر برانگیز، کتابخانه ملی.

دریافت مقاله: ۹۲/۰۸/۱۲؛ تصویب نهایی: ۹۳/۰۲/۱۹.

۱. پژوهشگر دوره دکترای معماری؛ مدرس دانشگاه آزاد اسلامی واحد شیراز (نویسنده مسئول) / آدرس: شیراز، دانشگاه آزاد اسلامی واحد شیراز / Email: arch.a.pesaran@gmail.com
۲. پژوهشگر دوره دکتری معماری، باشگاه پژوهشگران جوان و نخبگان؛ دانشگاه آزاد اسلامی، واحد علوم و تحقیقات.

الف) مقدمه

همان‌طور که می‌دانیم بخش عمده وجود یک انسان در ورای جسم مادی او قرار دارد که از آن به ذهن، اندیشه، فکر، تأمل یا آگاهی تعبیر می‌شود. جسم انسان متأثر از قوانین مادی می‌باشد و در طول زندگانی خود بارها دچار تحولات می‌شود در حالی که اندیشه و افکار انسانی گویا از قوانین دیگری تبعیت می‌کند در هر صورت اکثر محققان و پژوهشگران به این نتیجه رسیدند که هر اتفاقی که در زندگی انسان به وجود می‌آید به نوعی ناشی از تفکرات او است.^۱ (آفتاب، ۱۳۸۹) همچنین تاریخ افکار بشر، به همراه آفرینش انسان تا فراسوی تاریخ پیش می‌رود؛ هر گاه انسانی می‌زیسته فکر و اندیشه را به عنوان یک ویژگی جدایی‌ناپذیر با خود داشته و هر جا انسانی گام نهاده تعقل و تفکر را با خود برده است. اندیشیدن و تفکر یکی از مهمترین بحث‌های عرفانی و اعتقادی در دیدگاه مردم کشور ماست و در دیدگاه اسلامی بارها به اهمیت و توجه به آن تأکید شده است. (مصباح یزدی ۱۳۷۸: ۲۸) همچنان که در آموزه‌های دینی نیز بارها بدان اشاره شده است و به توجه به آن تأکید گشته است.^۲ اما نکته عجیب اینجاست که انسان آن‌طور که انتظار است نمی‌اندیشید!^۳ البته به هیچ وجه نه تنها به این دلیل که آن‌چه باید موضوع تفکر واقع شود، از وی روی بر می‌گرداند؛ بلکه به این دلیل که او به حد کفایت به آن‌چه باید موضوع تفکر قرار گیرد روی نمی‌آورد و هدایت نمی‌گردد. (هایدگر ۱۳۸۵: ۱۴-۲۰)^۴ در عین حال اهمیت تفکر ثابت شده است. لذا لازم است تا راهکاری ارائه گردد که انسان را به سوی اندیشیدن هدایت کند. از سوی دیگر تأثیر روانی، عملکردی و شناختی محیط اطراف در رفتار و افکار آدمی غیر قابل انکار است در عین حال محیط توسط، معماری آن دارای ویژگی‌های کالبدی خود شده است. (لنگ ۱۳۸۱، ۱۱۴-۱۱۹) در نتیجه یکی از مؤثرترین و کارا ترین راه‌حل‌ها کمک گرفتن از طراحی معماری و ایجاد فضای معماری مناسب و تفکر برانگیز می‌باشد.

ب) ماهیت تفکر

تفکر عبارت است از رهبری و توجیه فعالیت‌های ذهن به حل مسئله یا مشکلی که شخص بر خورد می‌کند. به عبارت دیگر، اندیشیدن یا تفکر در آن نوع فعالیت یا رفتار ذهنی و عقلی گفته می‌شود که به حل مسئله‌ای متوجه باشد زیرا وجود مشکل یا مسئله است که شخص را به تفکر بر می‌انگیزد (حسینی، ۱۳۸۴).

۱- دانشمندان مادی گرا علت این اتفاق را کائنات و جاذبه‌هایی می‌دانند که در عالم وجود دارد و با تاثیر آنها روی مغز انسان باعث به وجود آمدن آن افکار می‌شود. ناگفته نماند که کائنات و جاذبه‌ها و نیروی مغناطیسی زمین در به وجود آمدن آن در عالم خارج بی‌تاثیر نیست زیرا خود جاذبه و نیروهای مغناطیسی از منظر عرفا همان نیروی لایزال الهی است که در عالم ماده دانشمندان به صورت فرمول‌های ریاضی و فیزیک مورد بررسی قرار داده‌اند.

۲- (رج اسلام و تفکر)

۳- اندیشه برانگیزترین امر در زمانه ما این است که ما هنوز نمی‌اندیشیم. (هایدگر)

۲۶۵ بررسی معماری فضای تفکر بر اساس دیدگاه اسلامی

امروزه تفکر به منزله مهارت اساسی برای مشارکت عاقلانه در یک جامعه دموکراتیک شناخته شده و در دنیای مدرن، تجارت به منزله مهارت ضروری، مورد حمایت قرار گرفته است. رشد و پرورش تفکر که از طریق ایجاد روابط معقول میان انسان‌ها و تصمیم‌گیری بر اساس تحلیل عناصر یک موقعیت امکان‌پذیر است، زندگی توأم با آرامش و پیشرفت برای انسان به ارمغان می‌آورد. (ریچارد: ۲۰۰۲)^۱ اصولاً انسان آنچه را که از جهان پیرامون خود دریافت می‌کند به ذهن می‌سپارد و در مواقع خاص به دانسته‌های خود نظم و ترتیبی می‌بخشد که در این حالت، منجر به پیدایش پدیده نو می‌گردد. این عمل ذهن را تفکر می‌نامند، پس تفکر مستلزم تجارب اکتسابی است. علم و آگاهی انسان و رشد و تعالی او در سایه تفکر به دست می‌آید، چیزی که در قرآن کریم نیز بارها بدان تأکید شده است. (پسران، ۱۳۹۱) از ویژگی‌های بارز انسان و محور اساسی حیات او برخورداری از نیروی تفکر است. انسان با قدرت تفکر و اندیشه، مسئولیت انتخاب و عمل را بر عهده می‌گیرد، به هر میزان که بتواند از قدرت تفکر استفاده کند به همان میزان، پیشرفت، موفقیت و رضایت در وضعیت شغلی او پدید می‌آید. از این رو نقش تفکر یکی از بحث‌های بنیادین و تأثیرگذار در روند توسعه واقعی و همه‌جانبه انسان و در نهایت جامعه است (شریعتداری، ۱۳۸۰). در جریان تفکر معمولاً فرد می‌خواهد مشکل یا مسئله‌ای را که مانع نیل به هدف است از میان بردارد و خود را به هدف نزدیک کند. محرک اساسی فرد در تفکر هدف مشخصی است که وی می‌خواهد بدان نایل شود. این هدف ممکن است ارضای میل کنجکاو یا تأمین احتیاجات اساسی فرد باشد یا کشف و اختراع امری که فرد را به تفکر وادار کرده باشد. در هر صورت تفکر هدف خاصی دارد. (پسران، ۱۳۹۱)

- خطای ذهن در تفکر

ذهن آنگاه که تفکر می‌کند و اموری را مقدمه برای امری دیگر قرار می‌دهد ممکن است صحیح عمل کند و ممکن است دچار خطا گردد. منشأ خطای یکی از دو امر ذیل ممکن است بوده باشد:

۱. آن مقدماتی که آن‌ها را پایه قرار داده و معلوم فرض کرده خطا و اشتباه باشد؛ یعنی مقدماتی که مصالح استدلال ما را تشکیل می‌دهد فاسد باشد.
۲. نظم و شکل و صورتی که به مقدمات داده شده غلط باشد؛ یعنی هر چند مصالح استدلال ما صحیح و درست است ولی شکل استدلال ما غلط است.

یک استدلال و درک در عالم ذهن مانند یک ساختمان است. یک ساختمان آنگاه کامل است که هم مصالحش بی‌عیب باشد و هم شکل ساختمان روی اصول صحیح ساختمانی باشد. هر کدام از این‌ها اگر

نباشد آن ساختمان قابل اعتماد نیست (موسوی همدانی ۱۳۷۴: ۳۱۹). بنابراین لازم است راهنمایی برای هدایت صحیح ذهن وجود داشته باشد تا آن را از لغزش‌ها حفظ کند.

ج) تفکر در اسلام و نقش معماری

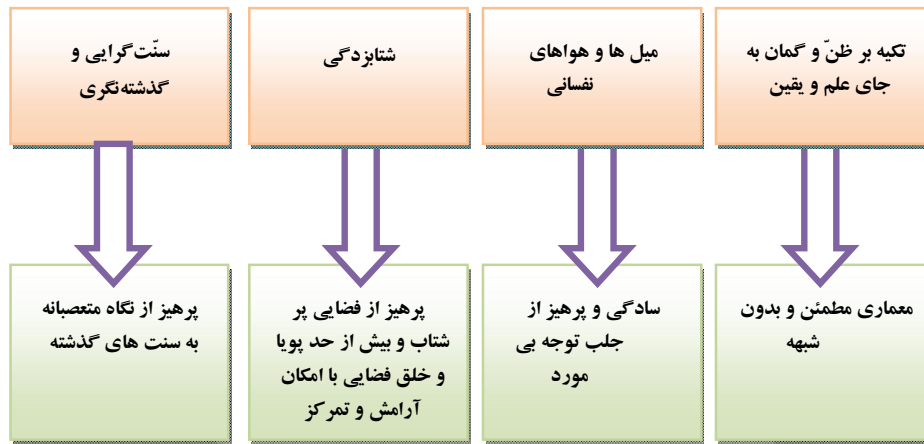
در اسلام «تفکر» نه تنها «عبادت» که ساعتی اندیشیدن، از عبادت یک سال بهتر معرفی شده است. از دیدگاه اسلامی ذهن آنگاه که فکر می‌کند و می‌خواهد از ترکیب و مزدوج کردن معلومات خویش مجهولی را تبدیل به معلوم کند، باید به آن معلومات شکل و نظم و صورت خاص بدهد؛ یعنی معلومات قبلی ذهن تنها در صورتی موکد و منتج می‌شوند که شکل و صورت خاصی به آن‌ها داده شود. اساساً عمل فکر کردن، چیزی جز نظم دادن به معلومات و پایه قرار دادن آن‌ها برای کشف یک امر جدید نیست (دلشاد تهرانی ۱۳۸۵: ۲۲). اسلام درباره اصول عقاید که وظیفه هر فرد تحصیل عقیده صحیح درباره آن‌هاست تقلید و تبعید را کافی نمی‌داند، بلکه لازم می‌داند که هر فردی مستقلاً و آزادانه صحّت آن عقاید را به دست آورد. از نظر اسلام عبادت منحصر نیست به عبادات بدنی مانند نماز و روزه یا عبادات مالی مانند خمس و زکات؛ نوعی دیگر از عبادت هم هست و آن عبادت فکری است. تفکر یا عبادت فکری اگر در مسیر تبه و بیداری انسان قرار گیرد از سال‌ها عبادت بدنی برتر و بالاتر است. معماری به عنوان مکان تجلی یافتن اندیشه آدمی ماهیت پدیده‌های روزمره زندگی آدمیان را به هر ابعاد معنوی که بتوان به تصور آورد به فضای کالبدی ترجمه می‌کند. از طرف دیگر یافته‌ها و برداشت‌ها از فضای معماری ذهنی و فردی‌اند و می‌توانند به دوره اصلی کمی و کیفی تقسیم شوند. یافته‌ها و برداشت‌های کیفی آن‌هایی هستند که به توصیف در می‌آیند مانند وقار و فروتنی، جذابیت، کشش یک اثر معماری و باز شناخت ویژگی‌های کمی، ترکیب عناصری مانند سطح، حجم، رنگ و... است. مجموعه‌ای از روابط انسانی و مدنی که در طول زمان ناپایدارند اما به ظاهر استوار می‌نمایند، در آفرینش فضای معماری مؤلفه‌های تعیین کننده به شمار می‌آیند (مروتی، ۱۳۸۷).

- لغزشگاه‌های اندیشه از نظر قرآن

قرآن مجید که دعوت به تفکر و نتیجه‌گیری فکری می‌کند و تفکر را عبادت می‌شمارد و اصول عقاید را جز با تفکر منطقی، صحیح نمی‌داند، به یک مطلب اساسی توجه کرده است و آن اینکه لغزش‌های فکری بشر از کجا سرچشمه می‌گیرد و ریشه اصلی خطاها و گمراهی‌ها در کجاست؟ اگر انسان بخواهد درست بیندیشد که دچار خطا و انحراف نگردد چه باید بکند؟

۱- **تکیه بر ظن و گمان به جای علم و یقین:** قرآن می‌گوید: اکثر مردم چنین‌اند که اگر بخواهی پیرو آن‌ها باشی تو را از راه حق گمراه می‌کنند، برای اینکه تکیه‌شان بر ظن و گمان است (نه بر یقین) و تنها با حدس و تخمین کار می‌کنند. [وَأَنْ تَطْعَمَ أَكْثَرَ مَنْ فِي الْأَرْضِ يُضِلُّوكَ عَنْ سَبِيلِ اللَّهِ أَنْ يَتَّبِعُونَ إِلَّا الظَّنَّ (انعام/۱۱۶)]. قرآن کریم در آیات زیادی به شدت با پیروی از ظن و گمان مخالفت می‌کند و می‌گوید: مادامی که به چیزی علم و یقین حاصل نکرده‌ای آن را دنبال مکن [وَلَا تَقْفُ مَا لَيْسَ لَكَ بِهِ عِلْمٌ. (اسراء/ ۳۶)]. امروز از نظر فلسفی مسلم شده است که یکی از عوامل عمده خطاها و اشتباهات همین بوده است. دکارت^۱، هزار سال پس از قرآن اولین اصل منطقی خویش را این قرار داد و گفت: هیچ چیز را حقیقت ندانم مگر اینکه بر من بدیهی باشد و در تصدیقات خود از شتابزدگی و سبق ذهن و تمایل پرهیزم، و نپذیرم مگر آن را که چنان روشن و متمایز باشد که هیچ‌گونه شک و شبهه در آن نماند.^۲ بنابراین در این جهت در یک کالبد تفکر برانگیز لازم است از شبهه ناک بودن فضا و یا ترغیب به احساسی ظن آلود جلوگیری به عمل آمده و به سوی معماری مطمئن و مشخص پیش رفت.

۲- **میل‌ها و هواهای نفسانی:** انسان اگر بخواهد صحیح قضاوت کند باید در مورد مطلبی که می‌اندیشد کاملاً بی‌طرفی خود را حفظ کند؛ انسان در تفکرات خود اگر بی‌طرفی خود را نسبت به نفی یا اثبات مطلبی حفظ نکند و میل نفسانی‌اش به یک طرف باشد، خواه ناخواه و بدون آنکه خودش متوجه شود عقربه فکرش به جانب میل و خواهش نفسانی‌اش متمایل می‌شود. این است که قرآن هوای نفس را نیز مانند تکیه بر ظن و گمان یکی از عوامل لغزش می‌شمارد و در سوره النجم می‌فرماید: "إِنْ يَتَّبِعُونَ إِلَّا الظَّنَّ وَمَا تَهْوَى الْأَنْفُسُ" پیروی نمی‌کنند مگر از گمان و از آن‌چه نفس‌ها خواهش می‌کنند. در تظاهر کالبدی نیز لازم است معماری بی‌طرفی خود را حفظ کرده و افکار افراد را به سمت خاصی هدایت نکند. برای این منظور پرهیز از پیچیدگی بیجا، سادگی و پرهیز از جلب توجه بی‌مورد در بنا می‌تواند راهکار مناسبی باشد.



تصویر ۱- نمود معماری لغزش‌های اندیشه از دیدگاه قرآن (تکرندگان)

۳- شتابزدگی: هر قضاوت و اظهار نظری مقداری معین مدارک لازم دارد و تا مدارک به قدر کافی در یک مسئله جمع نشود هرگونه اظهار نظر، شتابزدگی و موجب لغزش اندیشه است. قرآن کریم مکرر به اندک بودن سرمایه علمی بشر و کافی نبودنش برای برخی قضاوت‌های بزرگ اشاره می‌کند و اظهار جزم را دور از احتیاط تلقی می‌نماید. (موسوی همدانی ۱۳۷۴، ۳۱۹). مثلاً می‌فرماید: *وَمَا أُوْتِيتُمْ مِنَ الْعِلْمِ إِلَّا قَلِيلًا*. آن مقدار علم و اطلاعی که به شما رسیده اندک است و برای قضاوت کافی نیست. *أَلَمْ يُؤْخَذْ عَلَيْهِمْ مِيثَاقُ الْكِتَابِ أَنْ لَا يَقُولُوا عَلَى اللَّهِ إِلَّا الْحَقَّ* (اعراف/۱۶۹). آیا از آن‌ها در کتاب (کتاب فطرت یا کتابهای آسمانی) پیمان گرفته نشده که جز آنچه حق است (حق بودنش محرز است) به خداوند نسبت ندهند؟ معماری یک فضای تفکر نمی‌تواند فضایی پر شتاب و بیش از حد پویا باشد. بلکه فضایی با امکان آرامش و تمرکز برای تفکر در این جهت پیشنهاد می‌گردد.

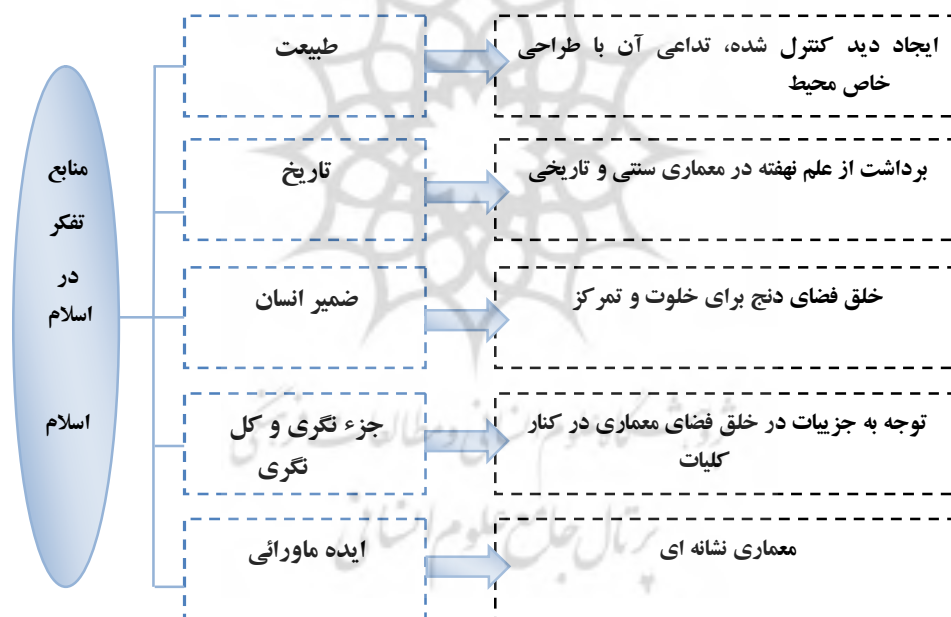
۴- سنت‌گرایی و گذشته‌نگری: انسان به حکم طبع اولی خود هنگامی که می‌بیند یک فکر و عقیده خاص مورد قبول نسل‌های گذشته بوده است خود به خود بدون آنکه مجالی به اندیشه خود بدهد آن را می‌پذیرد. قرآن یادآوری می‌کند که پذیرفته‌ها و باورهای گذشتگان را مادام که با معیار عقل نسنجیده‌اید نپذیرید؛ در مقابل باورهای گذشتگان استقلال فکری داشته باشید. (مطهری ۱۳۷۸ الف، ۷۰) در سوره بقره آیه ۱۷۰ می‌گوید: *"وَإِذَا قِيلَ لَهُمْ اتَّبِعُوا مَا أَنْزَلَ اللَّهُ قَالُوا بَلْ نَتَّبِعُ مَا أَلْفَيْنَا عَلَيْهِ آبَاءَنَا أَوْ لَوْ كَانَ آبَاؤُهُمْ لَا يَعْمَلُونَ شَيْئًا وَلَا يَهْتَدُونَ"*. "اگر به آن‌ها گفته شود که از آنچه خدا به وسیله وحی فرود آورده پیروی کنید، می‌گویند: خیر، ما همان روش‌ها و سنت‌ها را پیروی می‌کنیم که پدران گذشته خود را بر آن یافته‌ایم. آیا اگر پدرانشان هیچ چیزی را فهم نمی‌کرده‌اند و راهی را نمی‌یافته‌اند باز هم از آنها پیروی می‌کنند؟!

۲۶۹ \diamond بررسی معماری فضای تفکر بر اساس دیدگاه اسلامی

- در یک فضای طراحی شده برای تفکر بهتر است از توجه متعصبانه به سنت‌های گذشته بدون تفکر کردن خودداری کرد. بنابراین باید توجه داشت که تداعی گذشته با صلب امکان تفکر و آزاد اندیشی همراه نگشته و فرد به قبول اجبارانه گذشته سوق نیابد.

۵) منابع تفکر در اسلام

قرآن که دعوت به تفکر و اندیشه می‌نماید، علاوه بر اینکه راه‌های لغزش اندیشه را ارائه داده است، منابع تفکر را نیز ارائه داده است، یعنی موضوعاتی که شایسته است انسان در آن موضوعات فکر خویش را بکار اندازد و از آن‌ها به عنوان منابع علم و اطلاع خویش بهره‌گیری نماید نیز ارائه داده است. در اسلام به طور کلی با صرف انرژی فکری در مسائلی که نتیجه‌ای جز خسته کردن فکر ندارد، یعنی راه تحقیق برای انسان در آن‌ها باز نیست، و همچنین مسائلی که فرضاً قابل تحقیق باشد فایده‌ای به حال انسان ندارد مخالفت شده است. بنابراین قرآن کریم سه موضوع را برای تفکر مفید و سودمند ارائه می‌دهد:



تصویر ۲- مصداق معمارانه منابع تفکر در اسلام (نگارندگان)

۱- **طبیعت:** در سراسر قرآن آیات زیادی است که طبیعت یعنی زمین، آسمان، ستارگان، خورشید، ماه، ابر، باران، جریان باد، حرکت کشتی‌ها در دریاها، گیاهان، حیوانات و بالاخره هر امر محسوسی را که بشر در اطراف خود می‌بیند به عنوان موضوعاتی که درباره آن دقیقاً باید اندیشید و تفکر و نتیجه‌گیری

کرد یاد کرده است. برای نمونه یک آیه ذکر می‌شود: قُلْ أَنْظُرُوا مَاذَا فِي السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ (یونس/۱۰۱). بگو به مردم: دقت و مطالعه کنید، ببینید در آسمان‌ها و زمین چه چیزهایی هست.

- تظاهر کالبدی این مفاهیم می‌تواند به شکل‌های مختلف از جمله ایجاد دید کنترل شده به هریک از موارد و یا تداعی آن با طراحی خاص محیط (فرم، رنگ، نور، مصالح، دید)؛ امکان پذیر گردد. اما نکته مهم آن است که حرکت در آفاق با تمرکز و توجه به انفس نسبت مستقیم ندارد و لذا بهتر است بحث دید مستقیم طبیعت کنترل شده و هدفمند باشد.

۲- تاریخ: در قرآن آیات بسیاری است که به مطالعه اقوام گذشته دعوت می‌کند و آن را مانند یک منبع برای کسب علم معرفی می‌کند. از نظر قرآن، تاریخ بشر و تحولات آن بر طبق یک سلسله سنن و نوامیس صورت می‌گیرد؛ موفقیت‌ها و شکست‌ها، و خوشبختی‌ها و بدبختی‌های تاریخی حساب‌هایی دقیق و منظم دارد و با شناختن آن حساب‌ها و قانون‌ها می‌توان تاریخ حاضر را تحت فرمان درآورد و به سود سعادت خود و مردم حاضر از آن بهره‌گیری کرد. به عنوان نمونه: قَدْ خَلَتْ مِنْ قَبْلِكُمْ سُنَنٌ فَسِيرُوا فِي الْأَرْضِ فَانظُرُوا كَيْفَ كَانَ عَاقِبَةُ الْمُكْذِبِينَ (آل عمران/۱۳۷). پیش از شما سنت‌ها و قانون‌هایی عملاً به وقوع پیوسته است. پس در زمین و آثار تاریخی گذشتگان گردش و کاوش کنید و ببینید پایان کار کسانی که حقایق را که از طریق وحی به آن‌ها عرضه داشتیم دروغ پنداشتند به کجا انجامید.

- توجه و تداعی این سنن تاریخی و علم نهفته در آن‌ها هدف است، پس معماری با یادآوری و یا توضیح این علوم و یا ایجاد فضایی برای ترغیب به بررسی تاریخی می‌تواند مفید واقع شود. در این راستا، تصاویر در بدنه‌ها، مصالح، رنگ‌ها و بسیاری از آیتم‌های خلاقانه معماری می‌تواند مؤثر باشد.

۳- ضمیر انسان: قرآن ضمیر انسانی را به عنوان یک منبع معرفت و ویژه نام می‌برد. از نظر قرآن سراسر خلقت آیات الهی و علائم و نشانه‌هایی برای کشف حقیقت است. قرآن از جهان خارج انسان به «آفاق» و از جهان درون انسان به «انفس» تعبیر می‌کند. سُنْرِيهِمْ آيَاتِنَا فِي الْأَفَاقِ وَ فِي أَنْفُسِهِمْ حَتَّىٰ يَتَبَيَّنَ لَهُمْ أَنَّهُ الْحَقُّ (فصلت/۵۳) و از این راه، اهمیت ویژه ضمیر انسانی را گوشزد می‌نماید. (مطهری ۱۳۷۸ الف: ۷۳)

- فضای معماری با دارا بودن ویژگی‌هایی چون تمرکز، خلوت و دنج بودن و یا القای چنین حسی، یادآوری افکار انسانی و مبانی فکری انسان گرایانه است و می‌تواند انسان را به سوی سیر در انفس هدایت نماید.

۴- ایده جزء نگری و کل نگری: یکی دیگر از سفارشات قرآن، فکر در صنایع «هنر» الهی و ریزه

کاری که در هر یک از آن‌ها بکار برده شده و نیز توجه به تفکر در مسائل کلی هستی می‌باشد. (طیب ۱۳۷۸، ۴۷) *إِنَّ فِي خَلْقِ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ وَاخْتِلَافِ اللَّيْلِ وَالنَّهَارِ وَالْفُلُوكِ الَّتِي تَجْرِي فِي الْبَحْرِ بِمَا يَنْفَعُ النَّاسَ وَمَا أَنْزَلَ اللَّهُ مِنَ السَّمَاءِ مِنْ مَاءٍ فَأَحْيَا بِهِ الْأَرْضَ بَعْدَ مَوْتِهَا وَبَثَّ فِيهَا مِنْ كُلِّ دَابَّةٍ وَتَصْرِيفِ الرِّيَّاحِ وَالسَّحَابِ الْمُسَخَّرِ بَيْنَ السَّمَاءِ وَالْأَرْضِ لَآيَاتٍ لِقَوْمٍ يَعْقِلُونَ* (بقره/۱۶۴) در این آیه کریمه به جهان‌شناسی به طور عموم، به صنعت کشتیرانی، به جهانگردی و منافع اقتصادی آن، به علم کائنات جو، به منشأ و ریشه باد و باران و حرکت ابرها و به زیست‌شناسی و شناخت جانداران دعوت می‌کند و تدبیر در فلسفه‌های این علوم را موجب خداشناسی می‌داند (مطهری ۱۳۷۸ الف: ۹۴).

- توجه به هنرمعماری چه در بعد کلی و چه در جزئیات این هدف را تحقق می‌بخشد. بدین معنا که هر یک از موارد گفته شده چه در جزئیات و چه در کلیات لازم است در راستای هدف‌های مورد نظر برای تفکر برانگیزی حرکت کنند. در واقع هنر معماری افکار انسان را به جزئیات مخلوقات خداوند هدایت می‌کند و یا او را به تدبیر در کلیات هستی وا می‌دارد.

۵- ایده ماورایی: *الَّذِينَ يَدْعُونَ اللَّهَ قِيَمًا وَفُجُودًا وَعَلَىٰ جُنُوبِهِمْ وَيَتَفَكَّرُونَ فِي خَلْقِ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ رَبَّنَا مَا خَلَقْتَ هَٰذَا بَاطِلًا سُبْحَانَكَ فَقِنَا عَذَابَ النَّارِ* (آل عمران/۱۹۱)

از آیه ذکر شده تأثیر متقابل اندیشیدن، و خداشناسی و وجودی ماورای بشر اثبات می‌گردد. چرا که کسانی که در آفرینش آسمان‌ها و زمین می‌اندیشند به نقش پروردگار پی برده و او را حمد گویند. بدین گونه به این نتیجه می‌رسیم که یکی از نتایج مفید تفکر درک وجود ماورایی آفریدگار می‌باشد. قرآن کریم موجودات محسوس و مشهود را «آیات» (نشانه‌ها) می‌نامد؛ یعنی هر موجودی به نوبه خود نشانه‌ای از هستی نامحدود و از علم، قدرت، حیات و مشیت الهی می‌باشد. از نظر قرآن مجید سراسر طبیعت مانند کتابی است که از طرف مؤلفی دانا و حکیم تألیف شده است و هر سطر بلکه هر کلمه‌اش نشانه‌ای از دانایی و حکمت بی‌منتهای مؤلف خود دارد. از نظر قرآن هر اندازه بشر با نیروی علم به شناخت اشیاء نائل گردد، بیش از پیش به آثار قدرت و حکمت و عنایت و رحمت الهی واقف می‌گردد. هر علمی از علوم طبیعت در عین اینکه از یک نظر طبیعت‌شناسی است، از دیده‌ای دیگر و با نظری عمیق‌تر خداشناسی است (مطهری ۱۳۷۸ الف: ۹۴). لذا در تداعی کالبدی یک فضا با جانمایه تفکر لازم است به نوعی معماری یادآورنده و نشانه‌ای از آن وجود ماورایی باشد و به نوعی توجه فرد به این موضوع جلب شود تا این نظم الهی را درک کند.

۱- همانان که خدا را [در همه احوال] ایستاده و نشسته، و به پهلو آریمه یاد می‌کنند، و در آفرینش آسمانها و زمین می‌اندیشند [که:] پروردگارا، اینها را ببهوده نیافریده‌ای منزهی تو! پس ما را از عذاب آتش دوزخ در امان بدار.

ه) روش تفکر

خداوند متعال انسان را به تفکر در هستی و نگرش در پدیده‌های مختلف آن و دقت و تأمل در شگفتی‌های آفرینش، تحصیل علم و شناخت سنت‌ها و قوانین الهی در تمام صحنه‌های مختلف علوم، تفکر در نفس و اسرار روانی و بیولوژیک انسان ترغیب و تشویق کرده است^۱ (نجاتی ۱۳۷۷: ۱۹۸، ۱۹۶). روش قرآن برای تفکر اینگونه استدلال می‌شود:

"و یاد کن [هنگامی را که ابراهیم به پدر خود «آزر» گفت: «آیا بتان را خدایان [خود] می‌گیری؟ من همانا تو و قوم تو را در گمراهی آشکاری می‌بینم.» (۷۴) و این گونه، ملکوت آسمان‌ها و زمین را به ابراهیم نمایاندم تا از جمله یقین‌کنندگان باشد. (۷۵) پس چون شب بر او پرده افکند، ستاره‌ای دید گفت: «این پروردگار من است.» و آن گاه چون غروب کرد، گفت: «غروب‌کنندگان را دوست ندارم.» (۷۶) و چون ماه را در حال طلوع دید، گفت: «این پروردگار من است.» این بزرگتر است.» و هنگامی که افول کرد، گفت: «ای قوم من، من از آنچه [برای خدا] شریک می‌سازید بیزارم.» (۷۸) من از روی اخلاص، پاکدلانه روی خود را به سوی کسی گردانیدم که آسمان‌ها و زمین را پدید آورده است و من از مشرکان نیستم. (۷۹) (انعام/۷۹-۷۴) " و گفت: آیا جز خدا چیزی را می‌پرستید که هیچ سود و زبانی به شما نمی‌رساند؟ (۶۶) اف بر شما و بر آن چه غیر از خدا می‌پرستید. مگر نمی‌اندیشید؟ (۶۷) (الانبیاء/۶۷-۶۶)

- بنابراین قرآن استدلالی کاملاً منطقی و مرحله‌مند را ارائه کرده است و جهت استفاده از مبانی قرآنی در معماری نیز لازم است از این منطق استفاده کرد. روش ارزیابی یک بنای ساخته شده و یا روند اندیشیدن برای طراحی یک فضای معماری نیز از همین استدلال پیروی می‌کند.

و) آیت‌ها و مصادیق استخراجی از مبانی نظری

همانطور که عنوان شد تفکر دارای هدف است، پس فضای معماری تفکر برانگیز نیز می‌بایست نه تنها خود به دنبال هدف خاصی باشد بلکه افراد را به سوی هدفمندی سوق دهد. با توجه به اطلاعات بیان شده از مبانی قرآنی، می‌توان مباحث را به صورت جدول زیر جمع بندی کرد. هر چند که تظاهر هر یک از مفاهیم ذکر شده به توانایی، دیدگاه‌ها و خلاقیت‌های طراح بستگی دارد، در عین حال اصول اولیه ثابت و مشخص است و در طول زمان و یا مکان تغییر نمی‌کند اما تجلی کالبدی آن است که ممکن است متفاوت باشد.

۱ - "قُلْ سِيرُوا فِي الْأَرْضِ فَانظُرُوا كَيْفَ بَدَأَ الْخَلْقَ... (عنكبوت/۲۰) - "بگو: «در زمین بگردید و بنگرید چگونه آفرینش را آغاز کرده است...»"

جدول ۱- تجلی راهکارهای قرآنی در معماری

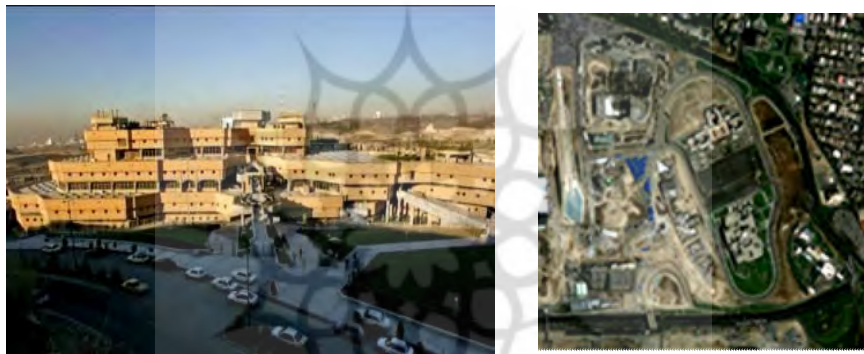
تجلی راهکارها در معماری	توضیحات (هدف)	ایده ماورایی
استفاده از گزینه هایی مانند آب و نور (لطافت) - هندسه و...	اهمیت نقش ماورا طبیعت در طراحی و یادآوری آن	
دید، توجه یا یادآوری طبیعت و...	تفکر در طبیعت	طبیعت
یادآوری آموزنده تاریخ (تصاویر و...) - مصالح	تفکر در تاریخ	تاریخ
تمرکز- ایجاد توجه به خود و...	تفکر در ضمیر انسان	ضمیر انسان
- تولید توجه به سیر جزئی یا کلی در هریک از مسایل طبیعت، انسان و.. مثلا جزء یا کل نگری در طبیعت اطراف و...	توجه به کلیات و نیز جزئیات در اندیشیدن	توجه به جزء نگری و کل نگری
ثبات و استواری و تقارن و..	تکیه بر علم و یقین	عدم تکیه بر شک و گمان
ایجاد آرامش فکری- امکان دسترسی بیشتر به اطلاعات برای قضاوت بهتر	قضاوت صحیح...	عدم شتابزدگی
پرهیز از اصرار بیش از حد بردیدگاه های خاص گذشته-آزادی و آرامش فکر	آزاد کردن فکر از تعصب	عدم تعصب و گذشته نگری
فرم، تزئین و مبلمان بنا باید بیطرف از دیدگاه های منحرف کننده باشد	حفظ بی طرفی در اندیشه	عدم انحراف با میل ها و هواهای نفس

ز) بررسی آیتها و تجلی مصادیق استخراجی در نمونه موردی

ن و القلم و ما یسطرون (القلم/۱) شأن و عظمت قلم و کتاب که خدای متعال بارها در قرآن کریم از آن نام می برد، خود گویای ارزشی است که کتاب و کتابت در نزد پروردگار جهان داراست. کتابت وحی و پس از آن ضبط احکام و احادیث آغاز شد، و از قرن دوم هجری نگارش و ترجمه کتب در رشته های مختلف شروع شد. در پی تألیف و ترجمه کتب و به منظور حفظ و نگهداری میراث علمی و فرهنگی بشر اولین کتابخانه ها در ممالک اسلامی به وجود آمدند. تا جایی که در قرن چهارم و پنجم هجری کتابخانه های بزرگی در سراسر ممالک اسلامی وجود داشت. در واقع پیدایش کتابخانه از آغازین روزهای اسلام، دستاورد بزرگداشت علم و دانش می باشد (عش، ۱۳۸۵، ۳۶). بنابراین با توجه به اهمیت اسلام به کتاب و مطالعه و رابطه مستقیم آن با اندیشیدن، نمونه های مورد بررسی کتابخانه انتخاب گشته است. در جهت آزمون روش ارزیابی ارائه شده، در کتابخانه ملی ایران مورد بررسی و آزمون قرار گرفته اند. در اینجا تنها به ارائه یک مورد یعنی کتابخانه ملی ایران اکتفا کرده و جدول ارزیابی برای آن آزموده می شود.

۱- معرفی کتابخانه ملی ایران

در هر کشوری تنها یک کتابخانه به عنوان کتابخانه ملی وجود دارد که در واقع معرف سطح اعتلای فرهنگ آن کشور و نیز الگوی پیشرفت کتابخانه‌های دیگر است. کتابخانه ملی ایران (۱۳۸۳-۱۳۷۴) در شهر تهران با ساختمانی به مساحت ۹۷۰۰۰ متر مربع و در هشت طبقه فعالیت می‌کند. این ساختمان به گونه‌ای طراحی و ساخته شده که علاوه بر مدیریت، واحدهای پشتیبانی، و پارکینگ، هشت مرکز مهم و تخصصی کتابداری و مجموعه‌های منابع مختلف را در خود جا بدهد و قابلیت آن را داشته باشد که بتواند با تغییراتی که در حوزه فناوری - به خصوص فناوری اطلاعات - روی می‌دهد هماهنگ شود. همچنین ساختمان جدید این امکان را فراهم می‌آورد که مراکز تخصصی کتابداری بتوانند با هم در ارتباط مستقیم و تعامل باشند. (دایره المعارف کتابداری و اطلاع‌رسانی)



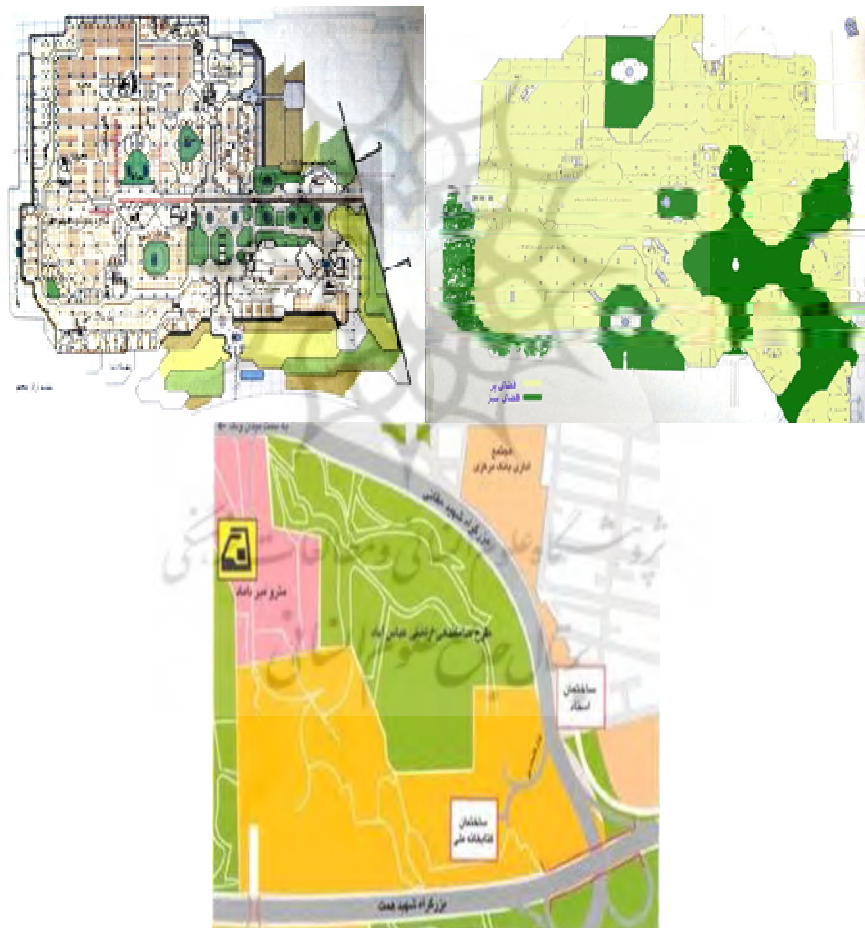
تصویر ۳- تصویر هوایی از کتابخانه ملی ایران (راست) دید از بالا به کتابخانه (چپ)

۲- ارزیابی نمونه موردی

بر اساس خواص ذاتی و ماندگار طرح و دیگر شرایط پیرامونی و معیارهای طراحی اندام بنا به صورت گسترده، فشرده و با ترکیبی از نظم و آزادی در نور و هوای این سرزمین شکل می‌گیرد و عناصر آن جای خود را در این اندام می‌یابند. فضاهایی که مورد مراجعه مردم است به طور طبیعی در طبقه هم تراز میدان و یک طبقه زیر و یک طبقه روی آن قرار می‌گیرند و چون شاخه‌های درخت یا درختانی در زیر نور در هم بافته می‌شوند. نور افق از روزنه‌های حاشیه فضاها و نور خط الرأسی از نورگیرهای سقفی و نور پیشانی از پنجره‌های اسپری همه این فضاها را غرق در نور می‌کند. (سایت رسمی کتابخانه ملی ایران ۱۳۸۹) این نشانه‌های کالبدی می‌تواند نشان از ایده ماورایی باشد. طرح کتابخانه با توجه به حرکات و تشعشعات نور تا حدی به این ایده نزدیک شده است اما چندان در این زمینه موفق به نظر نمی‌رسد. فرم پلکانی آن تداعی کننده حرکت به سبکی و بالا است، و حرکت رفت و برگشتی میان تراس‌های باز و فضاهای بسته تداعی کننده گونه‌ای از ایده ماورایی می‌باشد. اما چنین دیدگاهی موجبات انحراف به امیال و هواهای نفس را فراهم

۲۷۵ ❖ بررسی معماری فضای تفکر بر اساس دیدگاه اسلامی

نیاورده است، مبلمان و جزئیات معماری ساده گواه این مدعاست، و کتابخانه با توجه به مبلمان و محیط ساده و کاربردی در رسیدن به این هدف موفق به نظر می‌رسد. آنچه‌آن که در سایت کتابخانه ملی از این بنا توصیف شده است: "جستجوی نور، سقف بعضی از فضاهای داخلی را که در جوار فضاهای پیرامونی با سقف کوتاه قرار دارند تا ارتفاع سه طبقه می‌رساند که یادآور تالارهای مرتفع معماری گذشته در ترکیب با شاه‌نشین‌های اطراف آن است." این توصیف خود گواه توجه به تاریخ و فضاهای گذشته می‌باشد، که توسط ایده‌های طراحی چون، استفاده از مصالح سنتی استفاده شده در بدنه‌ها مانند آجر، ارتباط با محیط، و قرار دادن فضاهای مرتبط با اشیاء تاریخی کامل می‌شود. این درحالی است که سعی بر هیچ‌گونه افراطی در توجه به ایده تاریخی به چشم نمی‌خورد. آرامش موجود در فضا و عدم اصرار افراطی بر سنتی بودن، عدم تعصب و گذشته‌نگری را نشان می‌دهد.



تصویر ۴- ارتباط با طبیعت در پلان، پیچیدگی در پلان و دسترسی توأم با تومانیبه به سایت کتابخانه ملی

«مخازن هم‌جوار تالارهای مطالعه که به روشنایی نیاز ندارند به طرف جبهه غرب که پنجره‌های گسترده را بر نمی‌تابد کشیده می‌شوند. مخازن بسته مرکزی، سنگین‌ترین فضاهای طرح، زیر این فضاها قرار می‌گیرند و مرکز قفل بنا را پایین می‌آورند و برای احتراز از نور و سیلات احتمالی از حاشیه بنا دور می‌شوند. سبک‌ترین عنصر طرح یعنی دفاتر ریاست و دفاتر خدمات اداری تا بالاترین تراز ساختمان صعود می‌کنند و بر فراز این دفاتر فضای محصور آنتن‌ها و بشقاب‌های مخابراتی قرار می‌گیرند.» (سایت رسمی کتابخانه ملی ایران ۱۳۸۹) این توصیف سعی بر ایجاد فضاهای مناسب جهت ایجاد تمرکز، همراه با کنترل دید، کنترل رنگ‌ها، کنترل نور، و رفت و آمد را متذکر می‌شود. و همان‌گونه که در تصویر شماره ۴ مشخص است، ایده قرآنی عدم تکیه بر شک و گمان، در بنا با فرم دارای پیچیدگی‌ها و گستردگی‌هایی در پلان، که برای از بین بردن این ابهامات کاربران را مجبور به استفاده از تابلو برای شناساندن فضاها کرده است، اتفاق می‌افتد، که چندان موفق به نظر نمی‌رسد. اما ایده ارتباط با طبیعت از طریق امکان حضور در تراس‌های طبقاتی و حیاط‌ها به گونه حیرت‌انگیز و جذابی، چشم‌نواز است. فضاهای کتابخانه ملی براساس خواص ذاتی و ماندگار طرح و دیگر شرایط پیرامونی و معیارهای طراحی اندام بنا به صورت گسترده، فشرده و با ترکیبی از نظم و آزادی در نور و هوای این سرزمین شکل می‌گیرد و عناصر آن جای خود را در این اندام می‌یابند. در ادامه، جدول شماره ۲، تحت عنوان بررسی راهکارهای طراحی در کتابخانه ملی ایران، چکیده‌ای از ارزیابی این بنا را به عنوان معیارهای ارزیابی، فضای تفکر ارائه داده است.


جدول ۲- بررسی راهکارهای طراحی در کتابخانه ملی ایران

تجلی راهکارها در معماری	توضیحات	کتابخانه ملی ایران	
-	<p>-با توجه به حرکات و تشعشعات نور تا حدی به این ایده نزدیک شده است اما چندان در این زمینه موفق به نظر نمی‌رسد. فرم پلکانی آن تداعی کننده حرکت به سبکی و بالا است. حرکت رفت و برگشتی میان تراس‌های باز و فضاهای بسته تداعی کننده گونه‌ای از ایده ماورایی می‌باشد.</p>	ایده ماورایی	 <p>فرم پله کانی و تراس‌های کتابخانه</p>
-	<p>ارتباط با طبیعت از طریق امکان حضور در تراس‌های طبقاتی و حیاط‌ها به چشم می‌خورد.</p>	طبیعت	 <p>ارتباط با طبیعت در پلان</p>
✓	<p>با توجه به مصالح سنتی استفاده شده در بدنه‌ها مانند آجر ارتباط با محیط و قرار دادن فضاهای مرتبط با اشیاء تاریخی موفق بوده است.</p>	تاریخ	 <p>نمایش آجر به عنوان مصالح عمده</p>
✓	<p>با ایجاد فضاهای مناسب جهت ایجاد تمرکز با توجه به کنترل دید کنترل رنگ‌ها کنترل نور و رفت و آمد موفق بوده است.</p>	ضمیمه انسان	 <p>ورود نور از سقف و جوی آب</p>
✓	<p>به کلیات به خوبی توجه شده است و می‌توان گفت در جزئیات نیز موفق است.</p>	توجه به جزء نگری و کل نگری	 <p>جزئیات در کنار کلیات</p>

-	<p>بنا در فرم دارای پیچیدگی ها و گسترده گی هایی در پلان می باشد که برای از بین بردن این ابهامات کاربران را مجبور به استفاده از تابلو برای شناساندن فضاها کرده است. چندان موفق نمی باشد.</p>	<p>عدم تکیه بر شک و گمان</p>	 <p>پیچیدگی در پلان</p>
✓	<p>با دسترسی راحت و بسیار گسترده به منابع و نیز ایجاد فضاهای آرامش بخش و تفکر برانگیز موفق بوده است.</p>	<p>عدم شتابزدگی</p>	 <p>دسترسی توأم با تمآئینه به سایت کتابخانه ملی</p>
✓	<p>با توجه به آرامش موجود و عدم اصرار افراطی بر سستی بودن، نسبتا موفق بوده</p>	<p>عدم تعصب و گذشته نگری</p>	 <p>دتایل های سقف نشان دهنده عدم اسرار بر سستی بودن</p>
✓	<p>با توجه به مبلمان و محیط ساده و کاربردی موفق به نظر می رسد.</p>	<p>عدم انحراف با امیال و هواهای نفس</p>	 <p>مبلمان و محیط ساده</p>

ح) نتیجه گیری

فضای معماری می تواند محرک افراد برای انجام رفتارهای درونی و بیرونی باشد. تفکر نوعی فعالیت یا رفتار ذهنی و عقلی (درونی) است، که در دین مبین اسلام بسیار بدان تأکید شده است. تفکر بر انگیزی لازمه برخی فضاهای معماری از جمله کتابخانه هاست. در جهت خلق فضایی تفکر برانگیز باید توجه داشت که در تدوین چهارچوب های نظری و کاربردهای علوم مرتبط با معماری، بجای پرداختن به مطالعات طولانی در حوزه های خارج از رشته معماری، از جایگاه معماری و با تحقیق هدفمند به تکمیل دانش مورد نیاز آموزش طراحی و کنترل فرآیند طراحی معماری پرداخت. بنابراین جهت اختصار کلام و کاربردی کردن مبانی نظری بحث، استخراج شاخصه هایی برای ارزیابی و یا طراحی یک فضا برای تحریک رفتار درونی تفکر ضروری است. ایده ماورائی، طبیعت، تاریخ، ضمیر انسان، توجه به جزئی نگری در کنار کل

۲۷۹  بررسی معماری فضای تفکر بر اساس دیدگاه اسلامی

نگری، عدم تمرکز بر شک و گمان، عدم شتابزدگی، عدم تعصب و گذشته نگری و عدم انحراف با امیال و هوای نفس آیت‌های استخراجی این پژوهش برای ارزیابی یک فضای تفکر برانگیز هستند. با توجه به جدول و مبانی استدلال شده بر اساس اطلاعات معمارانه موجود، به خوبی می‌توان بناهای معماری را از دیدگاه تفکر برانگیزی (مطابق آنچه برای کتابخانه ملی ایران انجام شد) با دیدگاه اسلامی ارزیابی نمود. پس از ارزیابی نمونه موردی مشخص شد که کتابخانه ملی بیشتر شاخصه‌های تفکر برانگیزی را دارا می‌باشد و جزء نمونه‌های نسبتاً موفق در این زمینه است. معیار حاضر در جهت تفکر برانگیزی در صورت بسط و تدقیق بیشتر می‌تواند به استانداردهایی در جهت خلق فضایی تفکر برانگیز تبدیل شود و نمود معماری آن‌ها با گذشت زمان و بسته به موضوع طراحی تغییر پذیر خواهد بود.



پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی

منابع

- پسران، آرش (۱۳۹۰) طراحی "مرکز هم اندیشی علوم" با تأکید بر علوم روانشناختی، پایان نامه جهت اخذ درجه کارشناسی ارشد، دانشگاه علم و صنعت ایران.
- حسینی، الف (۱۳۸۴) ماهیت خلاقیت و شیوه‌های پرورش آن، آستان قدس رضوی - به نشر مشهد.
- دلشاد تهرانی، مصطفی (۱۳۸۵)، "اهمیت تفکر و تدبیر". کیهان فرهنگی، شماره ۲۴۵.
- شریعت مداری، ع (۱۳۸۰) نقد و خلاقیت در تفکر، مرکز نشر پژوهشگاه فرهنگ و اندیشه اسلامی، تهران.
- طیب، سید عبدالحسین (۱۳۷۸) اُطیب البیان فی تفسیر القرآن. جلد ۳. تهران: انتشارات اسلام.
- عش، یوسف (۱۳۸۵) کتابخانه‌های عمومی و نیمه عمومی عربی در قرون وسطی. ترجمه اسد الله علوی..
- کریستیان نوربرگ - شولتس (۱۳۸۶) "معنا در معماری غرب". ترجمه مهرداد قیومی بیدهندی. تهران: فرهنگستان هنر جمهوری اسلامی ایران.
- لنگ، جان (۱۳۸۱) "آفرینش نظریه معماری: نقش علوم رفتاری در طراحی محیط". ترجمه علیرضا عینی فر. تهران: موسسه انتشارات و چاپ دانشگاه تهران.
- مصباح یزدی، آیت الله محمد تقی (۱۳۷۸) آموزش فلسفه. جلد ۱. تهران: انتشارات امیرکبیر.
- مروتی، علی رضا (۱۳۸۷) بنیاد گفت‌وگو ادبی و تعامل اندیشه، پایان نامه جهت اخذ درجه کارشناسی ارشد، دانشگاه آزاد اسلامی واحد شیراز.
- مطهری، مرتضی (۱۳۷۸) مجموعه آثار استاد شهید مطهری. جلد ۲. تهران: انتشارات صدرا.
- موسوی همدانی ف سید محمد باقر (۱۳۷۴) ترجمه تفسیر المیزان. جلد ۶. قم: دفتر انتشارات اسلامی جامعه‌ی مدرسین حوزه علمیه قم.
- نجاتی، محمد عثمان (۱۳۷۷) "قرآن و روانشناسی". با ترجمه عباس عرب. مشهد: آستان قدس رضوی، بنیاد پژوهش‌های اسلامی.
- هایدگر، مارتین (۱۳۸۵) معنای تفکر چیست؟. با ترجمه فرهاد سلیمانیان. تهران: نشر مرکز.
- همتی، حمیدرضا (۱۳۸۷) "تفکر؛ فرمول ژنتیکی دافایی". تفکر متعالی، تابستان و پاییز: شماره ۱۲ و ۱۳.
- آفتاب. ۴۲۵، ۱۳۸۹. www.aftab.ir
- سایت رسمی کتابخانه ملی ایران. ۴۲۸، ۱۳۸۹. <http://www.nlai.ir/Default.aspx?tabid=246>
- Richard, P. and linda, E. (2002) "creative thinking: the path to responsible citizenship", *high school magazine*, 7no 810015.

